
Rereading and Explaining the Manuscript "*Sharh Tohfah al-Iraqin*" by Gholam Mohammad Ghouthi

Masoumeh Pourfarji; PhD student in Department of Persian language and literature, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.
Farzaneh Sorkhi; Assistant Professor Department of Persian Language and Literature, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.*
Shabnam Hatampour; Assistant Professor Department of Persian Language and Literature, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.
Shahin Ghasemi; Assistant Professor Department of Persian Language and Literature, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran.

---

1. Introduction

Khaqani is one of the greatest poets of Persian literature, who is praised more than anything else for the power of imagery and imagination in his poems, as well as the use of similes and new combinations. His poetry is technical and difficult, and for him, cultivating the form of expression is more important than its content, which is mostly out of reach in the complexities of expression. Apart from his Diwan (collection of poems), the "*Tohfah al-Iraqin*" poem and his works in prose have also remained from his works. The praise of political, scientific and literary events, the praise of kings and elders, complaints about the times, exile, elegies, asceticism and mysticism, and praise and description of nature are some of the frequent concepts of Khaqani's poems. The title "*Tohfah al-Iraqin*" is not the original name of this book. Some researchers, based on the last sentence of the introduction of some manuscripts, consider the original name of the book to be "*Tahfet al-Khawater and Zobdah al-Zamaer*" and consider this name to be appropriate with the content of the poem, which contains many points of Khaqani's main thoughts and biography. Manuscripts are valuable treasures of every nation. Due to its strong cultural support, our country is very rich in this field and

---

* Corresponding author.

E-mail: Sorkhifarzane@gmail.com.

Date received: 13/05/2022

DOI: 10.22103/JLL.2023.19491.2989

Date accepted: 04/08/2022

---

many manuscripts in Persian language are kept in the libraries in Iran and in other parts of the world. One of these unknown versions in Persian prose is "*Sharh Tohfat al-Iraqein*" by Gholam Mohammad Ghouthi who will be introduced in this article. Therefore, this research is providing answers to these main and central questions: 1- Who is Gholam Mohammad Ghouthi? 2- What is his method in "*Sharh Tohfat al-Iraqein*"?

2. Methodology

This article has been done based on the library method. The introductory part of the copy and its writing features are examined through a descriptive-analytical method.

3. Discussion

Some manuscripts are a sea of rich and valuable cultural heritage of Iranian and Islamic culture and civilization and the correction of these texts, which include the achievements of scientists and geniuses of the Persian language and the identity of Iranians is inevitable. Therefore, it must be said that one of the most valuable tasks of Persian literature researchers is to find old texts in libraries and present them in the most correct way possible. Correcting manuscripts in a lawful manner and respecting the preservation of trust is a very difficult and complicated matter, and in fact, correcting texts means making the text similar and close to the forms that have been extracted from the author's pen. Correction of texts and manuscripts has always been considered according to a cultural necessity in every society and time and among different nations. Obtaining manuscripts is important so that people can better understand the scientific flow of the author's era and find out the author's way of thinking from the original manuscript.

The correction of manuscripts also gives relevant information about the behavior, thought and intellectual and linguistic structure of the nobles and thinkers of the past. "*Sharh Tohfat al-Iraqein*" is written by Gholam Mohammad Ghouthi, one of the Persian-writers of the 12th century. Due to his rich knowledge and information and his great precision in examining, discussing and expressing the elegance of words, syntax, meanings and expression, this work serves as a guide for researchers and students who study difficulties in the verses

---

of "*Tohfah al-Iraqiyyah*". The introduction of Gholam Mohammad Ghouthi and his works, as well as the examination of his method in "*Sharh Tohfah al-Iraqiyyah*" and the characteristics of the text of the original version, and the extent of changes in meanings and concepts have been discussed in this article. Ghoushi is a Sunni Muslim commentator and Farsi writer, who in his book has paid attention to several versions of *Tohfah al-Iraqiyyah* at the same time and has compared and observed them. By demystifying the literary points and terms of this work, the reader will be more familiar with Khaghani, the famous poet and genius of the 6th century. Due to the lack of a complete and extensive description of "*Sharh Tohfah al-Iraqiyyah*" in Iran, so far this work has not been introduced and published, and a valuable text is added to other published texts of Khaqani.

4. Conclusion

Manuscripts are valuable treasures of every nation. Due to its strong cultural support, our country is very rich in this field and many manuscripts in Persian language are kept in the libraries of Iran and other parts of the world. Rewriting and recreating ancient texts has always been the focus of literary people. Along with research in cultural works and obtaining the path of literary and civil evolutions, recreating ancient texts provides the ground for examination and discussion in words, grammar, and meanings of expression, and also provides a measure to distinguish innovation from repetition. Apart from this, the correction of manuscripts also provides relevant information about the behavior, thought and intellectual and linguistic structure of the scholars and thinkers of the past. Since the goal is to criticize and correct the literary texts, based on existing manuscripts, the original or close to the original copy of a work is revived, arranged and codified and presented in such a way that the research reader can be sure that if he does not have the original of a work, he has a copy which is close to the original form written by the original author. In the book "*Sharh Tohfah al-Iraqiyyah*", Gholam Mohammad Ghouthi, a Farsi writer and Sunni Muslim, has paid attention to several manuscript versions of Khaghani's work at the same time and has compared them.

Keywords: Ghowsi, Description, Tohfah Ol-Iraqin, Khatm Ol-

Gharaeb, Manuscript.

References [in Persian]:

- Abdollahi, M., Parsanasab, M., & Abedi, M. (2020). The Importance and Necessity of Correcting Falaki Shirvani's Divan. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, 12(3), 135-158.
- Ali Abbasabad, A. (2005). Looking at Tohfāt al-Iraqeīn, the oldest version of Tohfā al-Iraqīn. *Molavi Research Quarterly*, (6), Pp. 61-79.
- Asmand jonghani, A. (2021). Structure and Scientific Basis of Proofreading Literary Texts. *Quarterly Journal of Shahriar Studies*, 8(31), Pp. 437-458.
- Bahar, M. T. (1991). *Stylistics*. 3 Ed, Tehran: Amirkabir.
- Behfar, M. (2016). Can literary texts be redacted with the help of other texts incongruent to them?. *Mirror of Heritage*, 14(59), Pp. 108-97.
- Brown, Edward. (1996). *History of literature*. Translated by Bahram Meghdadi, 4Ed, Tehran: Morvarid.
- Dalvand, Y., & azizi, M. (2020). The importance of rhetorical aspects in correcting texts (battalion based on the industry). *Classical Persian Literature*, 10(2), 93-115.
- Gharib, Y. (1994). *Introduction and comments on Tohfāt al-Iraqeīn*. Tehran: Farhang.
- Ghouthi, G. M. (1883). *Description of Tohfāt al-Iraqeīn Khaqani*. Edition number sixty-one line 508, London: Badalian.
- Hedayat, R. (2010). *Majma al-Fosaha: Part II (Volume 1)*. 16 Ed, Tehran: Amir Kabir.
- Hosseini Vardanjani, M. (2016). From the "Khatm Al-Gharaeb" to "Tohfāt al-Iraqeīn". *Literary Research Quarterly*, (65), Pp. 29-54.
- Irajpour, M. (2019). The unspoken features of the poem and the literary atmosphere of the Qajar era. *Literary Arts*, 11(3), Pp. 15-30.
- Jalali, A., & Foroozandeh Fard, M. (2018). Tips for editing the ancient texts according to a figurative device. *Literary Arts*, 10(3), Pp. 97-114.
- Jahanbakhsh, J. (2002). Correcting ancient texts; Concept, Elements, methods. *Research and Field Quarterly*, (10), Pp. 134-122.
- Kashani, E. (2002). *Mesbah Al-Hidayeh and Meftah Al-Kefayah*. By Jalaleddin Homaiei, Tehran: Zavvar.
- Khaqani Shervani, B. (2017). *Diwan Khaqani Shervani*. By Jahangir Mansour, 12 Ed, Tehran: GolAra.

- Khaqani Shervani, B. (2013). *"Tohfah al-Iraqin"*. By Yousef Ali Abbasabad, 10Ed, Tehran: Sokhan.
- Khaqani Shervani, B. (1978). *Diwan Khaqani Shervani*. By Ziauddin Sajjadi, Tehran: Zavvar.
- Mayel Heravi, N. (2000). *Criticism and correction of texts (stages of bibliography and correction of Persian manuscripts)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mojarrad, M. (2019). The Teleology of Textual Criticism. *Literary Theory and Criticism*, 4(2), 125-140.
- Oskouei, N. (2015). Epic Tone in Khaqani Poetry. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 18(37), Pp. 1-27.
- Ranjbar, E. (2021). Iran's Gajarids Image in "The Adventures of Hajji Baba of Isphahan" and "the deceived stars". *Journal of Comparative Literature*, 13(24), 39-65.
- Ripka, J. (2007). *History of Iranian literature: from ancient times to Qajar*. Translated by Isa Shahabi, Tehran: SAMT.
- Safa, Z. (2002). *History of literature in Iran*. Tehran: SAMT.
- Sajjadi, Z. (2020). *Diwan Khaqani Shervani*. Tehran: Agah.
- Sarmad, Z., Bazargan, ., & Hejazi, E. (2022). *Research methods in behavioral sciences*. Tehran: Agah.
- Shamisa, S. (2014). *Prose stylistics*. Tehran: Mitra.
- SoltanMohammadi, A., & Sadat Ebrahimi, M. (2019). Describing some Verses of Khaghani with a Critical Approach to other Descriptions. *Textual Criticism of Persian Literature*, 11(4), 113-133.
- Sotoudeniya, M., & Nikmanesh, M. (2017). Evaluating research on khaqani in Persian biographies. *Journal of Kavoshnameh in Persian Language and Literature*, 17(33), 9-61.
- Torki, M. R., & Damankesh, M. (2017). Re-correction of Some Confused Phrases in Khaghani's Monshaat. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, 6(2), Pp.75-91.
- Vafaei, A., & Hosseini, Mirmohammadi, M. (2017). The effect of using the semantic and lexical field in correcting the educational text. *Educational Literature Quarterly*, 9(36), Pp. 1-20.
- ZarrinKoub, A. (1975). *Meeting with Kaabejan*. Tehran: Sokhan.

References [in Arabic]:

- Rafei, A. (1997). *Blogging in Al-Qazwin News, Iranian Manuscripts Society*. Tehran: Atarod.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

بازخوانی و تبیین نسخه خطی «شرح تحفه العراقین» اثر غلام محمد غوثی
(علمی - پژوهشی) *

معصومه پورفرجی^۱، دکتر فرزانه سرخی^۲، دکتر شبنم حاتم پور^۳، دکتر شهین قاسمی

چکیده

تصحیح نسخ خطی، اطلاعاتی در خور، در باب سلوک، اندیشه و ساختار فکری و زبانی فضلا و متفکران گذشته نیز به دست می دهد. «شرح تحفه العراقین» نوشته «غلام محمد غوثی» از فارسی نویسان قرن دوازدهم است، به دلیل دانش و اطلاعات سرشار و دقت فراوان شارح در فحوص، بحث و بیان ظرافت لغت، دستور، معانی و بیان، راه گشای پژوهش گران و دانش جویان در شرح دشواری های ابیات «تحفه العراقین خاقانی» خواهد بود. در این مقاله به معرفی محمد غوثی و آثار وی و همچنین بررسی روش او در «شرح تحفه العراقین» و اینکه ویژگی های متن نسخه اساس و میزان تغییرات معانی و مفاهیم به چه صورت بوده است، پرداخته شده است. در کتب چاپ شده از «تحفه العراقین»، شرح «غلام محمد غوثی»، شارح و فارسی نویس مسلمان سنی مذهب که در کتابش، هم زمان به چند نسخه توجه داشته و آنان را با هم مقایسه و مشاهده نموده است و به دلیل داشتن و رایه اطلاعات از شروع پیشینیان و ... گره گشایی از نکات و اصطلاحات ادبی این دیوان، خواننده را بیشتر با سراینده نامی و نابعه سده شش آشنا می سازد و با کمک این نسخه، خوانندگان با ادیبی گمنام و مسلط به علوم ادبی فارسی و عربی، آشنا می شوند. با این وجود و علی رغم فقدان شرحی

تاریخ ارسال مقاله : ۱۴۰۱/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۴۰۱/۰۵/۱۳

۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران.

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: Sorkhifarzane@gmail.com.

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران.

۴- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

DOI: 10.22103/JLL.2023.19491.2989

کامل و مبسوط از «تحفة العراقین» در ایران، تاکنون این اثر معرفی و چاپ نشده است و متنی ارزشمند بر دیگر متون چاپ شده از خاقانی افزوده می‌شود. این پژوهش با روش تحلیل متن اثر و به شیوه قیاسی انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: غلام محمد غوثی، شرح، تحفة العراقین، خاقانی، نسخه خطی، ختم الغرایب.

۱- مقدمه

نسخه‌های خطی، گنجینه‌های ارزشمند هر ملتی است. کشور ما به دلیل داشتن پشتوانه فرهنگی قوی، در این زمینه بسیار غنی است و نسخه‌های خطی بسیاری به زبان فارسی در کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شود. بازنویسی و باز آفرینی متون کهن همواره مورد توجه اهل ادب قرار گرفته است؛ همراه تحقیق و تتبع در آثار فرهنگی و به دست آوردن مسیر تحولات ادبی و مدنی و فحوص و بحث در لغت و دستور و معانی بیان را هموار می‌سازد و هم طریق ابتکار و میزان و مقیاس برای تشخیص و تمیز دادن ابتکار از تکرار را به دست می‌دهد (رنجبر، ۱۴۰۰: ۴۲). به جز این، تصحیح نسخ خطی، اطلاعاتی درخور، در باب سلوک، اندیشه و ساختار فکری و زبانی فضلا و متفکران گذشته نیز به دست می‌دهد (مجرد، ۱۳۹۸: ۱۳۳) و از آن‌جا که هدف و غایت نقد و تصحیح متون ادبی آن است که از روی نسخ خطی موجود، نسخه اصلی یا قریب به اصل یک اثر را احیا، مرتب و مدون کنند و آن‌را به صورتی عرضه دارند که خواننده اهل تحقیق بتواند یقین و اطمینان حاصل کند که اگر اصل یک اثر را در دست ندارد، نسخه‌ای از آن را دارد که به صورت اصلی و شکلی که مصنف و مؤلف اصل نوشته است به نهایت درجه نزدیک است (بهفر، ۱۳۹۵: ۹۹ همچنین؛ اسمند جونقانی، ۱۴۰۰: ۴۴۱). اگر میراث گرانقدر مکتوب ما همچنان در پرده ناشناختگی بماند، مدیون خالق زحمت کش این آثار خواهیم بود و زیر غبار غفلت ماندن این گنجینه‌ها ناسپاسی بزرگی است. با همه کوشش‌هایی که تاکنون برای شناسایی و احیای ذخایر مکتوب این سرزمین و پژوهش و تفحص در آن‌ها انجام گرفته، هنوز هزاران کتاب و رساله ارزشمند از دوره‌های مختلف در داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است.

۱-۱- بیان مسئله

مسئله مهم در این میان بررسی این موضوع است که یکی از مسائل عجیب زمان صفویّه، فقدان و به نوعی قحطی شعرای مهم است. با آن که عصر صفویّه برای زبان و ادب فارسی در ایران دوره مساعدی نبود، اما بر اثر توجهی که در قلمرو دولت عثمانی و به وسیله امیران ترک و مغول در آسیای مرکزی و به ویژه به همت فرمانروایان هند و فرمان‌گزارانشان در آن سرزمین شبه قاره به پارسی و پارسی‌گویان می‌شد، سده‌های دهم و یازدهم و دوازدهم هجری را یکی از بهترین‌های دوره‌های رواج و روایی این زبان در آسیا می‌توان دانست و طبعاً همین امر، به فراوانی نوشته‌ها و سروده‌های نویسندگان و شاعران یآوری بسیار نمود و مایه آن شد که دوران صفوی یکی از بارورترین دوره‌های تاریخ برای ادب فارسی شود (ایرج‌پور، ۱۳۹۸: ۱۸).

یکی از این نسخه‌های گمنام «شرح تحفة العراقین» اثر «غلام‌محمد غوثی» است که در این مقاله به معرفی آن پرداخته می‌شود. بنابراین، پژوهش حاضر جستاری است در ارائه پاسخ به این پرسش‌های اصلی و محوری که: ۱- محمد غوثی کیست؟ ۲- چه آثاری از او برجای مانده است؟ ۳- روش او در «شرح تحفة العراقین» چیست؟ ۴- متن نسخه اساس چه ویژگی‌هایی دارد؟ ۵- این نسخه تا چه اندازه به حل دشواری‌های مثنوی تحفة العراقین خاقانی کمک خواهد کرد؟ ۶- معانی و مفاهیم ابیات تحفة العراقین در سده ۱۲ هـ.ق تا چه اندازه‌ای تغییر کرده و چگونه شرح داده شده است؟

۲-۱- پیشینه تحقیق

با جستجو در منابع اطلاعاتی مشخص شد که تاکنون مقاله‌ای در خصوص معرفی این نسخه خطی به چاپ نرسیده است، مع الوصف، برخی از مهمترین آثار علمی انجام شده مرتبط در این خصوص را به اجمال در ذیل بررسی خواهیم نمود:

- سلطان محمدی و سادات ابراهیمی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان: «شرح چند بیت از خاقانی با رویکردی انتقادی به دیگر شروح» معتقدند که توجه نکردن به لایه‌های عمیق ساختاری و معنایی شعر او باعث می‌شود هم از مقصود و معنای منظور او در شعر دور شویم و هم لطافت‌های شعری او را درنیابیم. خاقانی در سرایش اشعارش از انواع علوم

مرسوم در عهدش بهره‌برده و این یکی از دلایل لایه‌مند بودن اشعار اوست. در یکی از قصاید دشوار خاقانی در مدح شروانشاه، چند بیت وجود دارد که در شروح خاقانی پژوهان، مقصود شاعر به درستی گزارش نشده‌است. علت این برداشت‌های نادرست، گاهی درنیافتن درست ترکیبات موجود در ابیات است؛ مانند «پل شکستن»، «چنگ جره»، «عقد جمان» و «ردیف»، «زبرقان»، «پر کرکسان چرخ» و گاهی توجه نداشتن به ارتباط اجزای بیت و ارائه شرح ناقص از ابیات است.

حسینی وردنجانی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان: «از ختم‌الغرایب تا تحفه‌العراقین» به این نتیجه‌گیری دست‌یافت که ختم‌الغرایب یا تحفه‌العراقین یکی از آثار شناخته شده خاقانی است که تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره آن انجام شده‌است. با وجود این پژوهش‌ها و به‌ویژه تصحیح‌های متعددی که از این متن در دسترس است، هنوز به برخی از ابهام‌ها، پاسخ دقیق و علمی داده نشده‌است و برخی کاستی‌ها نیز در متن این پژوهش‌ها دیده می‌شود. این جستار کوشیده‌است تا با روش توصیفی‌تحلیلی، برخی تعارض‌ها و ابهام‌های این حوزه را پاسخ گوید و برخی از کاستی‌ها را برطرف کند؛ در همین راستا به سه موضوع اساسی تحریرهای متعدد تحفه، بازه سرایش و نام‌های متفاوت آن پرداخته شده‌است. از آنجا که موضوعات این پژوهش از دیرباز محل اختلاف خاقانی‌شناسان و پژوهش‌گران حوزه ادبیات کلاسیک، سعی شده‌است در هر بخش، نخست نظر و دیدگاه‌های موجود بازگو، و سپس بررسی و نقد شود تا با آگاهی از پیشینه هر بخش، نتیجه بهتر و دقیق‌تری ارائه شود. در این جستار به دور از برخی سخنان ناصواب، اما مشهور، تنها با تکیه بر شواهد درون‌متنی آثار خاقانی و اشارات تاریخی موجود، این موضوعات بررسی و در پایان، پاسخی متناسب و درست به پرسش‌های موجود ارائه شده‌است.

ستوده‌نیا (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان: «نقد خاقانی‌پژوهی در تذکره‌های فارسی» نتایج پژوهش را در دو بخش دسته‌بندی نمود: نقد کلی تذکره‌های فارسی و نقد خاقانی‌پژوهی در تذکره‌های فارسی. بررسی شرح‌حال خاقانی در تذکره‌های فارسی بیانگر آن‌است که مندرجات تذکره‌الشعراى دولت‌شاه سمرقندی به انحاء مختلف در تذکره‌های متأخر بر آن راه یافته‌است. دیگر اینکه خلط اسامی شخصیت‌ها و روایات مربوط به آنها نیز در برخی تذکره‌ها رایج است و در اغلب کتب تذکره اطلاعاتی که در خصوص شاعر آمده‌است، در

مقایسه با حجم اشعاری که از وی نقل شده، بسیار ناچیز می‌نماید. در بخش خاقانی‌پژوهی تذکره‌ها، پیوند خاقانی با دختر ابوالعلاء گنجوی روایتی است رایج اما نامعتبر که با شواهد موجود در آثار خاقانی هم‌خوانی ندارد. روایت صاحبان تذکره از ماجرای حبس خاقانی نیز با مبهم‌گویی و خلط شخصیت‌ها و وقایع همراه است. همچنین تذکره‌نویسان تمایلات صوفیانه خاقانی را مربوط به اواخر عمر او دانسته‌اند؛ حال آنکه بررسی شواهد گویای آن است که تحول روحی خاقانی در جوانی وی رخ داده است.

—عالی عباس‌آباد (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان: «نگاهی به ختم‌الغرایب، قدیمی‌ترین نسخه تحفه‌العراقین» به این نتیجه‌گیری دست‌یافت که «ختم‌الغرایب» کهن‌ترین نسخه شناخته‌شدهٔ مثنوی مشهور به «تحفه‌العراقین» خاقانی که متعلق به کتابخانهٔ ملی اتریش است. این نسخه به تازگی شناخته شده است. این نسخه دارای ویژگی‌های خاصی است که به سبب آن ویژگی‌ها از تمام نسخه‌های موجود برتر است: وجود صورت‌های اصلی و بدون تحریف بعضی از کلمه‌ها، وجود صورت‌های درست و منطقی ابیات و... که در بعضی از موارد منحصر به این نسخه است. نسخه مذکور تنها نسخه‌ای است که دارای نام اصلی تحفه‌العراقین یعنی «ختم‌الغرایب» است.

در خصوص نوآوری مقاله حاضر باید بگوییم که واقعیت این است با اینکه بیش از چند کتاب به صورت مجزا دربارهٔ «تحفه‌العراقین» خاقانی در ایران نگاشته و چاپ شده است، اما هیچ کدام این نسخهٔ غوثی را ندیده و حتی نظری هم به این شرح نداشته‌اند. در میان کتاب‌های چاپ شده، شرح محمدغوثی و نیز تأخر زمانی آن (دربردارندهٔ علوم بیان و زبانی جدید از صرف و بیان و دستور و آرایه و کتب و شروح پیشینیان)، به نظر می‌رسد این اثر در میان شروح متعدد نگاشته شده بر تحفه‌العراقین برجستگی ویژه‌ای داشته باشد که با تمام تلاش‌های نگارنده، تنها نسخه موجود از محمدغوثی و منحصر به فرد است. این اثر تا به حال چاپ نشده است.

در مورد ضرورت انجام پژوهش حاضر نیز بایستی در نظر داشت که اصولاً برخی نسخه‌های خطی، دریایی از میراث فرهنگی بسیار غنی و ارزشمند فرهنگ و تمدن ایران و اسلام‌اند. تصحیح این متون که دربردارنده کارنامه دانشمندان و نوابغ فارسی‌زبان و هویت-نامه ما ایرانیان است (وفایی و میرمحمدی، ۱۳۹۶: ۴)؛ به صورتی که نزدیک‌ترین نسخه ممکن به نوشته مؤلف باشد، در ایران از سابقه‌ای طولانی برخوردار است؛ بنابراین باید گفت یکی از بارزترین پژوهش‌های محققان ادب فارسی، یافتن متون کهن در کتابخانه‌ها و کنار زدن غبار زمان و ارائه آن‌ها به صحیح‌ترین شکل ممکن است (عبداللهی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۳۹). تصحیح نسخ خطی به صورت قانونمند و با رعایت حفظ امانت، امری بسیار دشوار و پیچیده است و در واقع تصحیح متون به معنای مانده کردن و نزدیک نمودن متن به صورت‌هایی است که از خامه مؤلف چکیده است (دالوند و عزیز، ۱۳۹۸: ۳). تصحیح متون و نسخه‌های خطی، همواره بر حسب یک ضرورت فرهنگی در هر جامعه و زمان و در میان ملل مختلف مورد توجه و نظر بوده است. به دست آوردن نسخه‌های خطی، اصلی دارند تا بتوانند جریان علمی عصر مؤلف را بهتر شناخته و شیوه تفکر مؤلف را از اصل دست‌نوشته او دریابند (ترکی و دامن کش، ۱۳۹۶: ۸۱). شناساندن و تصحیح اثر غلام محمد غوثی علاوه بر جایگاه ادبی خاص خود، در شرح و تفسیر دشواری‌های آثار مهم زبان فارسی در حوزه شعر، عرفان و تصوف، در تبیین گستره زبان فارسی در سده ۱۲ نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (جلالی و فروزنده فرد، ۱۳۹۷: ۱۰۲). از جمله آثار این دوران کتابی است به نام «شرح تحفه العراقین» خاقانی که «محمدغوثی» در سده دوازدهم به زبان فارسی نگاشته است.

۱-۴- روش تحقیق

این پژوهش در بخش معرفی موجود از اثر مورد بحث با استفاده از روش کتاب‌خانه‌ای و در بخش معرفی نسخه و ویژگی‌های نگارشی آن با روش توصیفی تحلیلی و به شیوه قیاسی انجام شده است.

۱-۵- معرفی مختصر تحفه العراقین (ختم الغرائب) و نسخه شرح غوثی

خاقانی «تحفة العراقین» یا «ختم‌الغرایب» را که نخستین ره‌آورد سفر حج اوست در حدود سال ۵۵۱ هجری سروده و پس از بازگشت به شروان آن‌را به پایان برده‌است (حسینی‌وردنجانی، ۱۳۹۹: ۸۰؛ همچنین؛ سجّادی، ۱۳۹۹: ۲۷). «مشهور چنان بود که افضل حقایقی معروف به خاقانی، مردی پرسخن است و در دیدار خویش با پادشاهان و وزیران و دانشمندان و دیگر طبقات مردم، مجال سخن گفتن را از ایشان می‌گیرد. و پیوسته خود سخن می‌گوید و در کاربرد استعاره و سجع و تمثیل، صنعت بسیار آشکار می‌کند...» (اسکویی، ۱۳۹۳: ۸).

خاقانی در دوران زندگی، آثار ارزنده و قابل توجه بسیاری از خود برجای گذاشت که از آثار منظوم او، یکی دیوان اشعار است که شامل قصاید، قطعات، ترجیعات، غزلیات و رباعیات است و دیگر مثنوی‌ای به نام ختم‌الغرایب که انتساب این اثر به خاقانی از آن‌جا ناشی شده که خاقانی در قصیده‌ای که در مدح اصفهان سروده از اثری به نام «ختم‌الغرایب» نام برده‌است:

«آنک ختم‌الغرایب آخر دیدند تا چه ثنا رانده‌ام برای صفاهان»

(دیوان اشعار، ۱۳۹۶: ۱۷۲)

از این‌جا می‌توان مطمئن شد که نام اصلی تحفة‌العراقین، ختم‌الغرایب بوده‌است و بعدها به علت این‌که خاقانی در این مثنوی، شرح سفر خود را به عراقین، یعنی عراق عرب و عجم بیان کرده و دوبار در مقدمه منشور و دوبار در پایان مثنوی واژه «تحفه» را درباره این اثر به کار برده، به «تحفة‌العراقین» مشهور شده‌است:

«زان تحفة اول آخرین طرف زین تخته آخر اولین حرف»

(همان: ۱۶۸)

یان ریپکا^(۱)، هدف خاقانی را از انجام این سفرهای زیارتی کعبه و حرم پیامبر(ص) در مدینه، و آرزوی سفر به خراسان را پیوستن به دربار «سلطان سنجر سلجوقی» دانسته که این کوشش ناکام مانده‌است: «اما هرچند آرزوی سفر خراسان در زمان سنجر است، مدایح موجود در دیوان خاقانی برای اتسار و تکش خوارزمشاه، حکایت از آن دارد که وی بیشتر آرزو داشته است که در فضایی وسیع‌تر از شروان، شعر و هنر خود را عرضه کند و سال‌ها پس از مرگ سنجر هم این آرزو را دنبال کرده‌است» (ریپکا، ۱۳۸۶: ۳۲۲).

نسخه «شرح تحفه لعراقین» غلام‌محمد غوثی، سده‌های یازده و دوازده را به خوبی فرا روی پژوهشگران آشکار می‌سازد. نویسنده در تبیین آرای خود از فرهنگ‌ها، کتاب‌ها و گفتار و نوشته‌های فرهنگ‌نویسان، سرایندگان، عارفان و بزرگانی چون فارابی، سعدی، میرصدرالدین صاحب رساله معدنیات، صاحب صحاح و قاموس مسعود ابن‌محمد سنجرى و کتاب حقایق اسرارالطب، حدود سنجرى و صاحب جهانگیری، و صاحب سامانی و ... بهره برده‌است؛ گاه نیز خود مسائل این مثنوی را که بخش‌هایی از زندگی خاقانی است، روشن می‌سازد و دربردارنده اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و ادبی است و نخستین سفرنامه منظوم زبان فارسی شمرده می‌شود (قریب، ۱۳۷۳: ۱۱۷) و به نوعی دایره‌المعارفی از علوم دوره خاقانی از نجوم، طب، موسیقی، فلسفه، فقه و عرفان گرفته تا انواع سرگرمی‌ها مانند نرد و شطرنج و اشاره به باورهای مردم درباره ستارگان و دلالت‌های آن‌ها بر تأثیر انواع حرزها و تعویذها و طلسم‌ها، انعکاس بعضی مسائل عصر، انواع بیماری‌های آن دوره و نحوه درمان آن‌ها مثل رگ زدن و آب تیره از چشم گشودن و ... را رمزگشایی کرده که در این راه از توفیق نسبی نیز برخوردار بوده‌است (صفا، ۱۳۸۱: ۲/۶۸).

۲- بحث و بررسی

۲-۱- شرح احوال غوثی

از زندگی و احوال غوثی گزارش دقیقی در دست نیست و غوثی، در خود متن شرح، نه در آغاز و نه در پایان، حرفی از خود یا خانواده‌اش نزده و تنها به شرح کتاب پرداخته و نمی‌دانیم که آیا این نسخه را به کسی پیش کش نموده یا به درخواست شخص بزرگی بوده است و آیا این نویسنده اثر بزرگ دیگری داشته‌است یا نه؟ در واقع با بررسی تذکره‌های مهمی همچون لب‌الباب و حتی استفاده از تراجم‌های معتبری همچون فهرس التراث و نرم‌افزار تراجم و کتاب‌شناسی نیز از شرح زندگی و احوال غوثی اطلاعاتی دقیق و چندانی حاصل نگردید، اما با وجود آیات و احادیث نبوی می‌توان او را سنی مذهب شمرد. علی-رغم تلاش بسیار نیز به جز تاریخ انجام کتابت این اثر و نام مؤلف در پایان نسخه، اطلاعاتی

به دست‌نیامد: «تمام شد شرح تحفة العراقین من تصنیف غلام‌محمد غوثی، پنجم شهریور صفرالمظفر ۱۱۲۴ روز دوشنبه چهار» (هدایت، ۱۳۸۹: ۲۶۹).

۲-۲- معرفی نسخه غوثی (بادلیان آکسفورد)

نگارنده این سطور پس از طی مراحل گردآوری تنها نسخه خطی موجود و سنجش اعتبار آن براساس تصحیح و مقابله «شرح تحفة العراقین» را بر این تک نسخه گذاشت: «شرح تحفة العراقین» خاقانی از غلام‌محمد غوثی، کتاب‌خانه بادلیان آکسفورد، تاریخ کتابت ۱۱۲۴ قمری است، شماره نسخه شصت و یک در ردیف ۵۰۸ است. ۲۸۸ صفحه با سه برگ نخودی اضافی و هر صفحه ۱۷ سطر به خط نستعلیق ساده، گاهی بسیار خوش خط و گاهی ژولیده به زبان فارسی، با حاشیه نویسی کم، با جوهر مشکلی (بدون صفحه الحاقی)، کاغذ سفید نازک، بعضی صفحات مایل به رنگ نخودی کم‌رنگ، چند صفحه آغاز اطلاعات نسخه به لاتین، که از حاشیه‌ای باز برخوردار و بسیار منظم نگاشته شده و شارح با نشانی «ع» برای آوردن مصرعی به عنوان شاهد مثال، و رنگ عناوین فصل‌های داخل متن به رنگ شنگرف آمده و از رنگ مشکلی برای بیان توضیحات و شرح دشواری‌های ابیات پرداخته‌است. در نسخه پیش از آغاز متن، در پایین سمت چپ صفحه، مهر و نوشته خریدار موجود است: «مالکه بالسرّ الشرعی المقتقر الی الله الغنی شریف احمد ولی الله العلوی عفی عنهم له پانزدهم شهر صفر المظفر سنه ۱۱۳۱ از عبدالحی ولد شیخ احمد خریده شده» و تصویر مهر «شریف احمد ولی الله عفی عنهم ۱۱۲۷» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۰۴ ب) را نشان می‌دهد.

این نسخه، بدون دیباچه و فاقد فهرست است و آغاز هر باب و موضوع با رنگ قرمز نشان داده شده‌است و چند صفحه که جلوتر می‌رویم از ترقیمه و نشانه‌هایی چون علامت ضربدر در حاشیه متن و خط‌های زیر خطوط متن استفاده شده‌است. متن با آوردن بخش کوتاهی از اصل بیت و آوردن واژه «الخ» به شرح ابیات پرداخته‌است: «توگرچه درفش الخ درفش آلتی است که...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۱۶ آ).

مصاریع و ابیات که به عنوان شاهد مثال در داخل متن آمده با علامت یا رنگی خاص مشخص نشده‌اند، به شیوه بسیاری از نسخ خطی از رکابه استفاده شده‌است، به عبارت دیگر در رکابه، کلمه اول صفحات زوج در پایان صفحات فرد آمده‌است.

آیات قرآن و عبارات و مثال‌های عربی آمیخته با متن است. کاتب در ضبط کلمات عربی دقت چندانی نداشته‌است و به ندرت حرکت واژه‌ها را به شکل توضیح مشخص کرده‌است. از امتیازات و برجستگی‌های این نسخه آن‌است که کاتب بعضی افتادگی‌ها را در حاشیه آورده و اشتباهات را نیز در خود متن (بالای واژه، گاه روی خود واژه و گاه در حاشیه) و یا در بالای هر سطر تصحیح کرده‌است.

مطالبی که در حاشیه نسخه درج شده است به چند دسته می‌توان تقسیم کرد:

- کلمه‌ها و ترکیبات و جمله‌های افتاده متن.
- صورت تصحیح واژه‌ها و عبارات اشتباه متن که با علامتی مشخص شده‌است.
- توضیحاتی یا ابیاتی افزوده پیرامون متن، اغلب به قلم و خطی غیر از خط کاتب در حاشیه برخی صفحات وجود دارد که گاه جوهر پخش شده و خوانا نیستند.
- علامت‌هایی چون ضربدر در حواشی دیده می‌شود که گویا هنگام خوانش متن، افزوده شده است.

در مواردی که کاتب نتوانسته نسخه را بخواند جای آن را خالی گذاشته، یا واژه مشابه نوشته است.

۲-۳- معرفی شروح تحفه‌العراقین و بیان وجوه اهمیت و تمایز شرح غوثی

از تحفه‌العراقین یا ختم‌الغرائب چندین شرح برجای مانده‌است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

شرح تحفه‌العراقین از مولوی عبدالباری (۱۹۳۰م.) که به زبان اردوست و شرح هر بیت ذیل همان بیت نوشته شده‌است، بدین ترتیب که نخست مفردات بیت معنی شده، سپس معنای خود بیت آمده‌است. البته این شیوه در همه‌جا رعایت نشده و شارح، برخی از بیت‌ها را بدون شرح آورده و در برخی دیگر تنها به ذکر معنای مفردات بسنده کرده‌است.

شرح تحفه العراقین از میرمحمد اسماعیل خان ابجدی (۱۹۵۴م) این شرح که حصه چهارم از کلیات ابجدی را شامل می‌شود، دارای مقدمهٔ چهل صفحه‌ای به زبان اردوست و شارح در مقدمه دربارهٔ زندگی و سفرهای خاقانی سخن گفته است.

شرح تحفه العراقین نوشتهٔ عبدالسلام (۱۲۸۵) این شرح با خطبهٔ منظوم شارح که شامل صد و بیست بیت و به وزن و سبکگگ ختم‌الغرائب سروده شده است، آغاز می‌شود در بیت پایانی با ذکر کنیهٔ خود (ابوالحسن) خطبه را به پایان می‌برد.

و شرح تحفه العراقین غوثی که به استناد فهرست‌های گوناگون نسخ خطی، این تنها نسخهٔ موجود از شرح تحفه العراقین از غلام‌محمد غوثی می‌باشد که در کتابخانه بادلیان دانشگاه آکسفورد، با تاریخ کتابت ۱۱۲۴ قمری، شمارهٔ نسخه، شصت و یک در ردیف ۵۰۸ موجود است. و مؤلف در آن بدون نوشتن دیباچه و حمد و ثنای پروردگار و نعت رسول (ص) و نیز داشتن نوشته‌ای پیرامون سبب تألیف کتاب، خود، تقدیم‌نامه و ... در آغاز، پس از ذکر «هو» با آوردن دو یا سه واژه از هر بیت، همگام با دیوان از همان بیت آغازین تحفه العراقین، به شرح آن به نثر مرسل و ساده و تا حدی امروزی و گاهی آمیخته به شعر نگاشته شده است. نویسنده، در توضیح واژگان و اصطلاحات فروگذاری نمی‌کند و گاه تا چند شماره به توضیح یک واژه می‌پردازد که تا بیش از یک صفحه برای آن توضیح داده است؛ مثلاً در توضیح نکتهٔ دستوری «کاف افاده» می‌نویسد: «اول: افادهٔ معنی جمعیت، چنانکه بندگان و زندگان؛ دوم: افادهٔ معنی لیاقت، چنان که گنج شایگان که در اصل شاه گان بود، ها را به همزهٔ ملینه بدل کردند یعنی گنج عظیم که درخور و لایق پادشاه باشد؛ سیوم: افادهٔ معنی مشابهت چنان که خدایگان، یعنی مرّبی و منعم مجازی که در تربیت گویا به حق شباهت دارد و متخلّق به اخلاق اوست و دایگان، ای در تربیت مرّبی شبیه به دایه است؛ چهارم: افادهٔ معنی نسبت نماید، چنان که بازارگان، ای تاجر، منسوب به بازار.» (غوثی، بی تا: ۲۰۵) او پیش از آوردن انجامه کتاب، آخرین بیت ختم‌الغرایب را آورده است:

این بیت را به گاه تهلیل
 آمین آمین کناد جبرائیل
 (غوثی، بی تا: ۱۴۳ ب)

ابواب این رساله برابر با ابواب «تحفه‌العراقین» می‌باشد، مانند: «فصل خطاب به آفتاب»؛ فصل «فی الوعظ و الصحبته و مذمت»؛ «المقاله الثانیه الموسومه به معراج العقول...» و غیره که نویسنده، آن‌ها را با رنگ قرمز و در وسط صفحه نگاشته و از دیگر نوشته متمایز است.

۲-۴- رسم الخط نسخه بادلیان آکسفورد:

به طور کلی کاتب این اثر در نگارش عبارات و کلمات دقت چندانی ندارد و از شیوه واحدی پیروی نمی‌کند. کلمات و عبارات یکسان را به گونه‌های مختلف پیوسته و جدا می‌نویسد. برخی ویژگی‌های نگارشی نسخه مورد بحث عبارتند از:

۱- هیچ‌گونه علامت نگارشی در نسخه دیده نمی‌شود.

۲- آیات قرآنی و عبارات و ابیات عربی مشکول نیستند و کاتب در نگارش آن‌ها دقت چندانی نداشته‌است: «اول قسم از خط الهی یعنی عقل بموجب حدیث اول ما خلق الله و خط الهی یعنی موجوات و ..» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۳۶ آ)

۳- حرف «گ» بیشتر جاها به صورت «ک» و کاف عجمی خوانده شده‌است: «کویا بر قبای شب حلقها و میخها زره... از آن رک باشد که چون بریده شود زندگانی مکن نباشد..» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۱۶ آ) و گاهی «پ» به صورت «ب»، «ژ» به صورت «ز» و ... آورده شده‌است.

۴- هنگام نگارش حرف «س» کشیده را با عدد ۳ بر روی آن نشان داده‌است.

۵- حرف «ت» در انتهای کلمات عربی در اکثر موارد به صورت گرد کتابت شده‌است، مانند: «.. مراد از غربال زمانه فلک باشد باعتبار شباهه به پرویزن...» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۱۶ ب)؛ در مواردی برعکس «ه» عربی را به شکل «ت» فارسی نوشته: «... و این جا کنایت از مؤذن بود در صحن بقا...» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۱۹ آ)؛ «و تواند بود که کنایت از اتباع شریعه و اهل شریعت باشد...» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۱۹ ب).

۶- همزه بعد از الف زائد همه‌جا به صورت «ی» نوشته شده‌است: «یکبارگی خود او را ترک ده و دائم به او متوجه باش.» (غوئی، بی‌تا: ۲۰۱۴ آ).

۷- کاتب در نگارش غالب کلمات عربی، حروف «ی» و «همزه» را هم‌زمان به کار برده است: «الا وقتی که در روی آینه نگاه می‌کند و ... خطاب با قراین به آفتاب..» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۱۴ ب) و در موارد محدودی نیز تنها از پایه همزه استفاده کرده است: «چهار نوبهار کنایت از چهار فصل بهار پائیز و زمستان و تابستان..» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۷ ب).

۸- در تمام موارد در پایان کلمات فارسی مختوم به الف به جای «ی» بیان حرکت، نشان اضافه یا صفت فاعلی از «ئ» استفاده کرده است: «و به خانه از خانه تو که که حساب کنند و رسوم خانه است و فرزین در رقعہ... و عطارد نیز چنین واقع شده و اجراء راتبه هر روزه...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۲ آ).

۹- پس از حروف اضافه «در» و «از»، «الف» آغاز کلمات حذف گردیده است: «تجارت بسیار ازان می‌خزد و سحاب ازان به هم... مرضیست که ازان موی ریزد دران روباه را بیشتر حاصل کرد...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۳ آ).

۱۰- کلمه «است» به هر دو صورت جدا و یا متصل به کلمه قبل با الف ابتدایی یا بدون آن نوشته شده است: «و در اینجا مطلق ریزه مراد است و آن عبارت از زردیست که در بیخ برگ‌ها گل باشد...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۳ ب).

۱۱- «ها»ی غیرملفوظ از آخر کلماتی که با «ها» جمع بسته شده، حذف گردیده است: «چون روزنه‌ها اکثر چهار گوشه می‌سازند پس ضو آفتاب نیز ازان چهار گوشه می‌افتد...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۶ ب)؛ «بنابراین از سیارهای دیگر به سرعت ممتاز است و برجیس بشمایل حسنه معروفست...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۳۲ ب).

۱۲- کلمات مختوم به الف ممدود در حالت اضافه و وصف گاهی با همزه و گاه بدون همزه، گاه با «ی» و گاهی بدون «ی» نوشته شده است: «یعنی کنک صفت چه استیلاء حزن از نطق باز می‌دارد...» (غوثی، بی‌تا: ۰۰۲۷ آ).

- ۱۳- نویسنده در این کتاب به توضیح نکات دستوری می‌پردازد: مثلاً «ه» همزه ملینه، یا کاف افاده: «ه ی افاده معنی لیاقت، چنان که گنج شایگان که در اصل شاه گان بود، ها را به همزه ملینه...» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۵ آ).
- ۱۴- حرف اضافه «به» در همه موارد به کلمات بعدی پیوسته است: «یعنی جولانگاه دمیده بالفت بمعنی خرامیدن است یعنی صیدگاه...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۱ آ).
- ۱۵- کاتب به سرهم نویسی و یا جدانوسی اجزاء کلمات مقید نبوده است و حتی گاه دو کلمه جدا را پیوسته نوشته است: «... و این مراتب را ظلمات ازان گفته اند که انسان در این مراتب اصلاً شعور ندارد...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۵ ب)؛ «بمعنی اتباع است بقال ال الرجل اتباعیه و عیال بالکسر وظیفه خواران و راتب داران و ...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۵ ب).
- ۱۶- «می» استمراری به هر دو صورت جدا و پیوسته نوشته شده است: «چنانچه دست کلیم اعجاز می نمود همچین بای او در سبز خرق عادت می کند...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۵ ب)؛ و نیز به شیوه سبک خراسانی گاهی نشانه استمرار پس از فعل آمده است: «مراد از آتش پارسی آتشی است که در پارس، سالها فروخته بود و نگذاشتندی که خاموش شود و...» (غوثی، بی تا: ۰۰۱۵ آ).
- ۱۷- «در این» و «در آن» همه جا به صورت «درین» و «دران» نوشته شده: «و ابرار درین مقامات آگاهند چون دست کلیم...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۵ ب).
- ۱۸- ضمائر پیوسته در مواردی جدا نوشته شده است: «و ممکن بفتح کاف مشدد حاجب تمکین و وقار بهر دل شان...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۴ ب).
- ۱۹- شناسه فعل محذوف را به صورت جدا از کلمه قبلی نوشته است: «بقائی که اعتماد را شاید ندیده اند پی از بیزاری او براتی داده اند...» (غوثی، بی تا: ۰۰۳۴ آ).
- ۲۰- واژه «دوم» ۳ بار به صورت «دویم» و در بقیه موارد به شکل «دوم» و واژه «سوم» در چهار مورد به صورت «سیوم» نوشته شده است: «اول عبارت از ازادان کامل دویم

کنایت از قماربازان سیوم کنایت از کسی باشد هرچه دارد در معرض تلف آرد...» (غوثی، بی تا: ۲۰۳۳ آ).

۲۱- در این شرح اطلاعات به روز چون تعاریف جدید جغرافیایی از دوران اواخر صفوی دیده می‌شود: « و لهذا اصناف ترکان را مثل خزر و بلغار و روس که بلاد ایشان شمالی است و حرارت در آنجا کم است موی ایشان زرد و ضعیف و غیرمجمعد است...» (غوثی، بی تا: ۲۰۰۸ آ).

گاهی غلط‌های املائی و گاهی به زبان عامیانه نگاشته است: «حدیقه باغ که اشجار میوه‌دار بسیار داشته باشد و به چار دیوار محاط باشد چون ترنج» (غوثی، بی تا: ۲۰۰۷ آ)؛ «چه شب ظل اوست و نتیجه جلوگه/جلوه گه او است» (غوثی، بی تا: ۲۰۰۵ آ).

۲-۵- سبک نگارش اثر

-ساده‌نویسی:

به طور کلی این کتاب، بنا بر شیوه رایج در اغلب آثار شرح‌نویسی بر شعر و تحلیل علمی، از نثری پخته برخوردار است که به شیوه متأخران نزدیک‌تر است تا متقدمان و آن چنان تکلف، دشوارنویسی، درازگویی و شباهتی به نثر دوره صفوی ندارد و ویژگی‌های بارز آن دوره در آن دیده نمی‌شود. در متن اصلی که به شرح تمامی ابیات تحفة العراقین پرداخته شده، نثر نویسنده ساده و روان است و علاوه بر داشتن مختصات سبکی عصر صفوی، برخی ویژگی‌های ساده‌نویسی آغاز شده در دوره قاجار را نیز دارا است (ن.ک: شمیسا: ۲۵۹-۲۵۵؛ بهار، ۱۳۷۰: ۳/۲۵۵).

-عربی‌گرایی:

ترکیبات و عبارات عربی در کتاب به حدی است که عربی‌مآبی شارح را در صفحات نخستین کتاب آشکار می‌نماید: «زمن به فتح زای معجمه و کسر میم، برجامانده و لهذا مرضی که آدمی را از حرکت بازدارد، مزمن گویند و از...» (غوثی، بی تا: ۲۰۰۵ ب)؛ «ده آیت به شکلی است مستدایر که از طلا و لاجورد بر سر ده آیه‌ی قرآنی نگارند به شکل

قرصه‌ی شمس، ازین جهت در عرف مذهبین آنرا شمس خوانند...» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۹ آ).

- استشهاد فراوان به آیات و احادیث نبوی:

«... اشارت است به آن کلمات که در آیه شریفه واقع شده قل لو کان البحر مداد قل لو کان البحر مداد قل لو کان البحر مداد الکلّمات بی تنفذ البحر ان تنفذ الهمجر فقتل ان تنفذ کلمات بما فی و لو جنا بملا مدد الکلّمات ربی لکتاب علیم و حکمته من البیضاوی لکلمات ربی لدلالته علی احکمه و عجایبه جلالین...» (غوثی، بی تا: ۰۱۴۲ آ)؛ «چنان که در کلام مجید واقع شده و فی الأرض قطع متجاوزات و هر پیوندی ملکی موکل است...» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۶ آ).

- شواهد منظوم و منثور متعدد و کاربرد ضرب المثل:

«در عرف مذهبین آنرا شمس خوانند و آنچه بر سر پنج آیه رقم کنند آنرا پنج آیه گویند. دعوا شرالقران الای الهی تتم بالعشر و مراد این جا کواکب است...» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۸ ب)؛ «اما صاحب قاموس گوید که عرعر شجر سرو است و مسعود ابن محمد سنجرى در کتاب حقایق اسرار الطب که به حدود سنجرى معروف است می گوید که عرعر هو سروالجبل و ثمرته الابهل و عبهر نرگس و چون آفتاب در وقت طلوع چنان می نماید که در لرزه و اضطراب است. از آن رو گفته که مانند شاخ سپیدار لرزانی و وقت غروب زرد رنگ نماید. از آن رو گفته اند که چون چشم نرگس که زرد است در یرقانی...» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۹ آ).

- ذکر اقوال دانشمندان و بزرگان لغت شناس و ادب دان:

«وقت اخیر، به معنی زمانه است و آن به عقیده اهل شرع، بدایت و نهایت دارد و حکما گویند قدیم است» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۵ ب)؛ «اما زمرد نوعی دیگر است، و میرصدرالدین در رساله‌ی معدنیات می گویند که فارابی و بسیاری از حکما بر آنند که زبرجد معرب زمرد است و علاحده نیست و بعضی علاحده دانند و گویند که از زمرد لطف و اشف باشد انتها، و صاحب صحاح و قاموس نیز زبرجد و زمرد را به زبرجد تفسیر کرده اند» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۹ آ).

کاربرد صنایع لفظی و بدیعی:

«نسبت گشادن سرکیسه به این‌ها، مجازی است؛ چه در بعضی اوقات امور به اسباب و آلات و امکانه نسبت نمایند» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۵ ب). «مصراع ثانی تشبیه است یعنی گل را در شکنجه می‌کشد چنان که خود از در میان و سکه در شکنجه است و چون زردی درین اوراق گل می‌باشد گویا شیرازه اوراق گل شده و اوراق را در شکنجه کشیده [است].» (غوثی، بی تا: ۰۰۱۳ آ)؛ «نعل و سم افکنندن: کنایه از حرکت نکردن باشد و از سیر افتادن بود و چون وقت آخر شود، افلاک و کواکب از سیر بمان» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۵ ب)؛ «چهار حمال کنایه از فلک است.» (غوثی، بی تا: ۰۰۰۶ آ).

در مجموع، جز در چند بیت که جملات طولانی و پیچیده را بسیار توضیح داده است و نیز مواردی که شرح واژگان، کنایات، استعارات و مفاهیم حکمی و عرفانی و لغوی ضروری می‌نماید، نثر کتاب بر ایجاز استوار است.

۳- نتیجه‌گیری

خاقانی از بزرگ‌ترین قصیده‌سرایان ادب پارسی است که بیش از هر چیز به دلیل قدرت تصویرگری و خیال‌پردازی در اشعارش و نیز استفاده از تشبیهات و ترکیبات تازه، ستوده شده است. شعر او فنی و دشوار است و نزد وی پروراندن شکل و صورت بیان بیش از محتوای آن که بیشتر در پیچیدگی‌های بیانی از دسترس دور شده، اهمیت دارد. از وی جز دیوان شعر، منظومه تحفة العراقین و منشآت او به نثر باقی مانده است. مدح پادشاهان و بزرگان سیاسی و علمی و ادبی، گلایه از روزگار، حبسیه، مرثیه، زهد و عرفان، و بزم و وصف طبیعت از مفاهیم پرتکرار شعرهای خاقانی است. عنوان تحفة العراقین که از دیرباز بر این منظومه اطلاق شده، نام اصلی آن نیست. برخی از پژوهشگران بر اساس آن‌چه در جمله آخر مقدمه برخی از نسخ خطی آمده، نام اصلی کتاب را «تحفة الخواطر و زبده الضمائر» دانسته و این نام را با محتوای منظومه که حاوی نکاتی بسیار از اندیشه‌های اصلی خاقانی و شرح حال او است، متناسب می‌دانند. بازشناسی قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب که در سال ۵۹۳ق. یعنی دو سال پیش از وفات خاقانی کتابت شده، نشان می‌دهد که نام اصلی این مثنوی «ختم الغرائب» بوده است. این نام در صفحات اول و آخر این نسخه ضبط شده و در

کنار برخی شواهد دیگر، نشان می‌دهد که نام اصلی کتاب، ختم الغرائب بوده‌است. دربارهٔ علت شهرت این منظومه به تحفه‌العراقین جز به حدس و گمان نمی‌توان چیزی گفت. شاید بهره‌بردن خود خاقانی از واژهٔ تحفه در چند جای مثنوی، به خصوص در بیت «مدحش به از این نگسترده کس / این تحفه عراق و شام را بس» (۲۴۸) دیگران را به گزاردن چنین نامی برانگیخته یا چنان که برخی پژوهش‌گران گفته‌اند، این نام بدان دلیل شهرت یافته که خاقانی این منظومه را نخست به عراق عجم (بخشی از سرزمین‌های داخلی ایران شامل شهرهایی مانند کرمانشاه، همدان، اصفهان و ری که بدان جبل نیز می‌گفتند) و خراسان نزد برخی از شعرای روزگار از قبیل عبدالرزاق اصفهانی و سپس به عراق عرب تحفه فرستاده‌است. دلیل ساده‌تر آن است که در این منظومه، شرح سفر خاقانی به عراق عجم و عراق عرب به نظم کشیده‌است. در کتب چاپ شده از «تحفه‌العراقین»، شرح «غلام‌محمد غوثی»، شارح و فارسی‌نویس مسلمان سنی مذهب، که در کتابش، هم‌زمان به چند نسخه توجه داشته و آنان را با هم مقایسه و مشاهده نموده‌است و به دلیل داشتن و ارایهٔ اطلاعات از شروح پیشینیان و ... گره‌گشایی از نکات و اصطلاحات ادبی این دیوان، خواننده را بیشتر با سرایندهٔ نامی و نایبۀ سدهٔ شش آشنا می‌سازد و با کمک این نسخه، خوانندگان با ادیبی گمنام و مسلط به علوم ادبی فارسی و عربی، آشنا می‌شوند. با این وجود و علی‌رغم فقدان شرحی کامل و مبسوط از «تحفه‌العراقین» در ایران، تاکنون این اثر معرفی و چاپ نشده است و متنی ارزشمند بر دیگر متون چاپ شده از خاقانی افزوده می‌شود.

یادداشت‌ها

1. Jan Rypka

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. اسکویی، نرگس. (۱۳۹۴). «لحن حماسی در شعر خاقانی». فصل‌نامهٔ نثرپژوهی ادب فارسی، دورهٔ ۱۸، شمارهٔ ۳۷، صص ۱-۲۷.
۲. اسمندجونیانی، علی. (۱۴۰۰). «ساختار و مبانی علمی تصحیح متون ادبی». فصلنامهٔ مطالعات شهریار پژوهی، دورهٔ ۸، شمارهٔ ۳۱، صص ۴۳۷-۴۵۸.

۳. ایرج پور، محمد ابراهیم. (۱۳۹۸). «ویژگی‌های ناگفته شعر و فضای ادبی عصر قاجار». فصل‌نامه فنون ادبی، سال ۷، شماره ۲۸، صص ۱۵-۳۰.
۴. براون، ادوارد. (۱۳۷۵). **تاریخ ادبیات**. ترجمه بهرام مقدادی، ج ۴، تهران: مروارید.
۵. بهار، محمدتقی. (۱۳۷۰). **سبک‌شناسی**. ج ۳، تهران: امیرکبیر.
۶. بهفر، مه‌ری. (۱۳۹۵). «آیا می‌توان متون ادبی را با اجزاء متون ناهم‌سنخ دیگر تصحیح کرد؟». فصلنامه آینه میراث، سال ۱۴، شماره ۵۹، صص ۹۷-۱۰۸.
۷. ترکی، محمدرضا و دامن‌کش، موسی. (۱۳۹۶). «تصحیح مجدد برخی عبارات آشفته در نامه‌های خاقانی». فصل‌نامه پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، سال ۶، شماره ۲، صص: ۷۵-۹۱.
۸. جلالی، علی و فروزنده فرد، منوچهر. (۱۳۹۷). «ملاحظات ویرایش متون کهن با توجه به «هنر سازه‌ای بدیعی»». فصل‌نامه فنون ادبی، سال ۱۰، شماره ۲۴، صص ۹۷-۱۱۴.
۹. جهانبخش، جويا. (۱۳۸۱). «تصحیح متون کهن؛ مفهوم، عناصر، روش‌ها». فصل‌نامه پژوهش و حوزه، شماره ۱۰، صص ۱۲۲-۱۳۴.
۱۰. حسینی‌وردنجانی، سید محسن. (۱۳۹۶). «از ختم الغرایب تا تحفه العراقین». فصل‌نامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۶۵، صص ۲۹-۵۴.
۱۱. خاقانی شروانی، بدیل بن علی. (۱۳۹۶). **دیوان خاقانی شروانی**. به کوشش جهانگیر منصور، چاپ ۱۲، تهران: گل آراء.
۱۲. خاقانی شروانی، بدیل بن علی. (۱۳۹۳). **ختم الغرایب (تحفه العراقین)**. به کوشش یوسف عالی عباس آباد، چاپ ۱۰، تهران: سخن.
۱۳. خاقانی شروانی، بدیل بن علی. (۱۳۵۷). **دیوان خاقانی شروانی**. به کوشش دکتر ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوآر.
۱۴. دالوند، یاسر و عزیزی، مجید. (۱۳۹۸). «تبیین اهمیت جنبه‌های بلاغی در تصحیح متون (با تکیه بر صنعت ایهام)». فصلنامه کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۰، شماره ۲۹، صص ۱-۲۲.
۱۵. رنجبر، ابراهیم. (۱۴۰۰). «سیمای ایران عهد قاجار به در «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «ستارگان فریب خورده»». فصل‌نامه ادبیات تطبیقی، سال ۱۳، شماره ۲۴، صص ۳۹-۶۵.
۱۶. ریپکا، یان. (۱۳۸۶). **تاریخ ادبیات ایران: از دوران باستان تا قاجار**. ترجمه عیسی شهابی، تهران: سمت.
۱۷. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۴). **دیدار با کعبه‌جان**. تهران: سخن.
۱۸. سجادی، ضیاء‌الدین. (۱۳۹۹). **دیوان خاقانی شروانی**. تهران: آگاه.

- ۷۰ نشریه نثر پژوهی ادب فارسی شماره ۵۲
۱۹. ستوده نیا، محسن. (۱۳۹۵). «نقد خاقانی پژوهی در تذکره های فارسی». *کاووش نامه زیان و ادبیات فارسی*، شماره ۳۳، صص ۹-۶۱.
۲۰. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه. (۱۴۰۱). **روش های تحقیق در علوم رفتاری**. تهران: آگه.
۲۱. سلطان محمدی، امیر و سادات ابراهیمی، سیدمنصور. (۱۳۹۸). «شرح چند بیت از خاقانی با رویکردی انتقادی به دیگر شروح». *فصلنامه متن شناسی ادب فارسی*، سال ۱۱، شماره ۴۴، صص: ۱۱۳-۱۳۳.
۲۲. شمیسا، سیروس. (۱۳۹۳). **سبک شناسی نثر**. تهران: میترا.
۲۳. صفا، ذبیح الله. (۱۳۸۱). **تاریخ ادبیات در ایران**. جلد دوم، تهران: فردوس.
۲۴. عالی عباس آباد، عباس. (۱۳۸۴). «نگاهی به ختم الغرایب، قدیم ترین نسخه تحفه العراقین». *فصلنامه مولوی پژوهی*، شماره ۶، صص ۶۱-۷۹.
۲۵. عبداللهی، مجتبی؛ پارسانسب، محمد و عابدی، محمود. (۱۳۹۹). «ضرورت تصحیح دیوان فلکی شروانی». *فصلنامه شعر پژوهی (بوستان ادب)*، سال ۱۲، شماره ۴۵، صص: ۱۳۵-۱۵۸.
۲۶. غوثی، غلام محمد. (۱۱۲۴). **شرح تحفه العراقین خاقانی**. شماره نسخه شصت و یک ردیف ۵۰۸، لندن: بادلیان.
۲۷. قریب، یحیی. (۱۳۷۳). **مقدمه و تعلیقات بر تحفه العراقین**. تهران: فرهنگ.
۲۸. کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۸۱). **مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه**. مقدمه و تصحیح استاد جلال الدین همایی، تهران: زوار.
۲۹. مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). **نقد و تصحیح متون (مراحل نسخه شناسی و تصحیح نسخه های خطی فارسی)**. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۰. مجرد، مجتبی. (۱۳۹۸). «غایت شناسی نقد و تصحیح متون». *فصلنامه نقد و نظریه ادبی*، سال ۲، شماره ۸، صص ۱۲۵-۱۴۰.
۳۱. وفایی، عباسعلی و حسینی میرمحمدی، سید مهدی. (۱۳۹۶). «تاثیر به کارگیری حوزه معنایی و واژگانی در تصحیح متن تعلیمی». *فصلنامه پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، سال ۹، شماره ۳۶، صص ۱-۲۰.
۳۲. هدایت، رضاقلی. (۱۳۸۹). **مجمع الفصحاء: بخش دوم (جلد ۱)**، چاپ ۱۶، تهران: امیرکبیر.

(ب) منابع عربی

۱. رافعی، عبدالکریم بن محمد. (۱۳۷۶). **التدوین فی اخبار القزویین، جمیعہ المخطوطات الایرانیة**. تهران: عطارد.